

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

ЩЕРБАЦЬКИЙ ДМИТРО ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 274-175

**ХРИСТИЯНСЬКА ТЕОДИЦЕЯ: ІДЕЙНИЙ ГЕНЕЗИС І
ВІРОПОВЧАЛЬНО-БОГОСЛОВСЬКІ МОДИФІКАЦІЇ
У ПРАВОСЛАВ'І ТА КАТОЛИЦИЗМІ**

Спеціальність 09.00.11 – релігієзнавство

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Житомир – 2013

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі філософії Житомирського державного університету імені Івана Франка Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор філософських наук, професор
Докаш Віталій Іванович,
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича,
завідувач кафедри соціології.

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор
Шугаєва Людмила Михайлівна,
Рівненський державний
гуманітарний університет,
завідувач кафедри філософії;

кандидат філософських наук, доцент,
Заслужений діяч науки і техніки України
Здіорук Сергій Іванович,
Національний інститут стратегічних досліджень,
завідувач відділу гуманітарної політики.

Захист відбудеться "___" грудня 2013 року о ___ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 14.053.02 в Житомирському державному університеті імені Івана Франка за адресою: 10008, Україна, Житомир, вул. Велика Бердичівська, 40, конференц-зала.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Житомирського державного університету імені Івана Франка за адресою: 10008, Україна, Житомир, вул. Велика Бердичівська, 40.

Автореферат розісланий "___" листопада 2013 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л. В. Горохова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження зумовлена зростаючим інтересом до світоглядних питань релігії як серед різних соціальних груп загалом, так і в середовищі богословів, релігієзнавців і філософів. Переважна більшість населення планети зараховує себе до віруючих, вважаючи віру однією із найважливіших складових свого життя. Серед них третина є християнами. Тому як ніколи важливим постає питання, яку роль вони відводять Богу у своєму житті. Саме цим і актуалізується проблема теодицеї.

У християнському середовищі питання теодицеї хвилювало богословів як перших століть поширення християнства, так і протягом усього періоду його існування. Це пов'язано з необхідністю протистояти вченням, які безпосередньо суперечать основним християнським догматам: починаючи із загрози з боку дуалістичних релігійних вчень, таких як зороастризм, маніхейство, неоплатонізм, альбігойство, і до сучасних секуляризаційних теорій.

У філософській думці ще з часів, коли європейська філософія була невіддільною від християнської теології, предметом дослідження завжди виступали такі категорії як добро, зло, свобода і відповідальність людини, які є складовими християнської теодицеї. Той факт, що зазначені поняття є засадничими для етики, а також те, що ними активно цікавляться різні філософські системи, ще раз свідчить про нагальність розвідок з досліджуваної теми.

Оскільки теодицея передбачає боговиправдання, є необхідність звернутися до аналізу таких її складових, як свобода людини та її вибору, її відповідальності, і до постаті Христа, через яку розглядаються причини відхилення людини від морального ідеалу. Тому при аналізі вчення теодицеї увага, в першу чергу, буде зосереджена на постаті Ісуса Христа, чия діяльність є основним аргументом для захисту буття Бога.

Філософсько-релігієзнавчий аналіз вчення християнської теодицеї дозволяє відобразити загальну картину різних поглядів на зазначену проблему. Його дослідження надає можливість визначити ті відмінності, які існували у поглядах на теодицею в межах християнського богослов'я на різних етапах його розвитку. Важливим для науки також постає вивчення тієї ідейної боротьби, яка тривала у богословському та філософському середовищах з приводу різного тлумачення теодиційного вчення.

Актуальність проведеного дослідження полягає і в значущості тих сфер, у яких здійснювали свої теоретичні пошуки богослови і філософи, котрих турбували окреслені в роботі питання. Теодицея має майже тисячолітню історію існування. Широке відображення її розвитку у творах відомих богословів і філософів свідчить про те, що вона є чи не найважливішою складовою християнського віровчення загалом. Такий висновок впливає з того, що вчення теодицеї чи то безпосередньо, чи опосередковано змістовно вплетене у віросповідні засади християнства. Саме тому дослідження

зазначеної проблеми сприятиме кращому розумінню та осмисленню моральної сутності християнства.

Багатогранність теодиційного вчення вимагає також проведення його структурно-функціонального аналізу та характеристики найважливіших складових, що й визначило основні напрями дослідження. Детальний розгляд еволюції вчення боговиправдання та його трансформації послужить кращому розумінню моральних засад християнства, його людинозначущого потенціалу, ствердженню ідеалів та принципів людськості, втілених в особі Христа.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана у межах наукової програми кафедри філософії Житомирського державного університету імені Івана Франка "Випробування людського буття: класичний і посткласичний дискурс", реєстраційний номер № 011U000154.

Мета і завдання. Мета дисертаційної роботи полягає у дослідженні генези та віроповчально-богословських модифікацій християнської теодицеї.

Для досягнення мети автор визначив такі **завдання**:

- охарактеризувати відмінності у сприйнятті добра і зла у релігійних уявленнях цивілізацій Стародавнього Сходу, Греції та Риму;
- проаналізувати передумови, причини виникнення та етапи становлення християнського теодиційного вчення;
- розкрити основні фактори концептуалізації вчення теодицеї в епоху Середньовіччя;
- з'ясувати вплив філософсько-богословської думки на розвиток вчення боговиправдання в епоху Відродження та Просвітництва;
- розглянути трансформацію поглядів на проблему боговиправдання у XIX – XX століттях;
- виявити спільність та відмінність у поглядах на теодицею у православ'ї та католицизмі.

Об'єктом дослідження є християнська теодицея як складова християнської релігії.

Предметом дослідження є історичний розвиток християнської теодицеї та ідейний генезис віроповчально-богословських модифікацій у православ'ї і католицизмі.

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених завдань використано такі методи дослідження: історичний та історико-порівняльний, які надали змогу розглянути ті трансформації, що відбулися у вченні теодицеї на різних етапах розвитку цивілізації; генетичний, за допомогою якого вдалося простежити генезу становлення та розвитку теодицеї; типологічний, використання якого дозволило класифікувати різні концепти боговиправдання; компаративний метод сприяв як порівняльному аналізу вихідних положень теорії теодицеї на основних етапах становлення, так і відображенню відмінності і взаємодоповнюваності ідеї боговиправдання у православ'ї і католицизмі; каузальний та філософсько-логічний, які визначили причину

обумовленості виникнення теодицеї та її філософське підґрунтя; структурно-функціональний, застосування якого привело до визначення основних складових теодиційної доктрини; герменевтичний, за допомогою якого було проаналізовано основоположні теологічні тексти, де розглядається теодицея.

Дисертаційна робота ґрунтується на принципах об'єктивності, світоглядно-конфесійної неупередженості, критичного осмислення досліджуваного матеріалу, єдності логічного та історичного.

За допомогою вищенаведених методів і принципів у роботі розкривається не тільки сутнісний зміст та призначення теодиційного вчення, а й висвітлюються різні підходи щодо його розуміння.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у здійсненні філософсько-релігієзнавчого аналізу генези та віроповчально-богословських модифікацій християнської теодицеї у православ'ї та католицизмі.

У дисертаційній роботі формулюється низка положень, які містять аспекти новизни і виносяться на захист:

Вперше:

- виокремлено п'ять етапів становлення християнського теодиційного вчення: 1) початок теоретичної розробки проблеми зла в межах християнського вчення (середина II – IV століття); 2) етап богословської суперечки між прихильниками передвизначення та свободної волі (IV – IX століття); 3) етап "мирного" співіснування прихильників свободної волі та передвизначення (IX – XVI століття); 4) намагання поєднати свободу волі та передвизначення (XVII – початок XVIII ст.); 5) період остаточного структурного оформлення теодиційного вчення та його теоретичного доопрацювання (з початку XVIII ст. й дотепер);

- обґрунтовано, що існуючі відмінності між теодиційними поглядами католицизму та православ'я зумовлені принципами колективізму, притаманному православ'ю, та індивідуалізму, який сповідує католицизм; схильністю до раціональності в католицизмі та до емоційності у православ'ї.

набуло подальшого розвитку:

- положення про залежність між ментальними відмінностями стародавніх народів східного та західного світів у сприйнятті ними добра і зла. Встановлено, що у політеїстичних релігіях стародавнього Заходу зло не поставало якісною характеристикою когось із богів, як це мало місце в релігіях стародавнього Сходу. Відповідно, схильність Августина до теорії передвизначення, а Пелагія – до доктрини про свободу людини у досягненні права на спасіння зумовлені саме відмінностями ментальних особливостей стародавнього Сходу та Заходу;

- вивчення причин появи теодиційних рефлексій, якими стали дуалістичні уявлення та погляди, котрі складали конкуренцію ірраціональним вченням християнства. Такими вченнями були неоплатонізм у ранньому християнстві та вірування альбігойців у період Середньовіччя;

– осмислення основних положень ("універсальних" теодиційних принципів), які є спільними для теодицеї православ'я і католицизму: 1) людина є причиною появи та існування у світі зла; 2) поширенню і ствердженню добра сприяє Божа благодать; 3) здатність сприймати чи не сприймати благодать залежить винятково від волі людини;

уточнено:

– змістовне значення основних складових християнської теодицеї: вчення про абсолютну всемогутність та всеблагість Бога; гріхопадіння; передвизначення та свободу людини; викупну жертву Ісуса Христа. Зазначено, що гуманізм теодиційного вчення у християнстві реалізується через компенсаторну функцію релігії, коли відповідальність за зло, яке має місце у світі, перекладається на вищу, досконалішу за людину істоту.

Теоретичне і практичне значення дослідження. Теоретична значущість роботи полягає у комплексному системному аналізі феномену християнської теодицеї, її ідейної генези та віроповчально-богословських модифікацій у православ'ї й католицизмі, визначенні витоків та основних етапів становлення і систематизації ідейних концептів боговиправдання, виокремленні основних складових теодиційного вчення та їх структурно-функціональному аналізі.

Обґрунтовано та охарактеризовано універсальні теоретичні принципи, що є спільними та відмінними для православ'я і католицизму. Введення у науковий обіг маловідомого понятійного апарату розширить сучасні напрацювання у царині релігієзнавчих досліджень, створить передумови для більш глибокого розуміння того, чому навіть при наявності проблем та катаклізмів у соціальному середовищі люди вірять у всеблагість Бога і покладають на нього всі свої надії та мрії і живуть в есхато-сотеріологічному вимірі.

Отримані узагальнення і положення дисертації можуть слугувати методологічною базою для подальших релігієзнавчих досліджень теоретичних концептів теодиційного вчення не лише у межах означених християнських напрямків, а й у протестантизмі та його новітніх формах. Основні положення і висновки дисертаційного дослідження можуть бути використані для розробки відповідних спецкурсів з релігієзнавства, історії філософії, культурології та християнської етики.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою роботою. Висновки та положення новизни сформульовані автором на основі власних результатів, отриманих у процесі дослідження.

Апробація результатів дослідження. Загальні положення і концептуальні ідеї дисертації обговорювалися на науково-методичних семінарах кафедри філософії Житомирського державного університету імені Івана Франка, доповідалися на міжнародних, всеукраїнських і регіональних науково-теоретичних і науково-практичних конференціях: Міжнародній науковій конференції "Філософія гуманітарного знання: соціокультурні виміри" (м. Чернівці, 2007 р.), Міжнародній науково-теоретичній конференції

"Суспільно-політичні виміри релігійних процесів в Україні" (м. Чернівці, 2008 р.); Всеукраїнських наукових конференціях: "Філософія гуманітарного знання: раціональність і духовність" (м. Чернівці, 2008 р.), "Релігія як форма ідентифікації українців" (м. Чернівці, 2008 р.), а також висвітлювались у збірниках матеріалів та часописах.

Публікації. Результати дисертаційного дослідження висвітлено у 9 одноосібних публікаціях: 8 з яких надруковано у фахових виданнях, 1 – у матеріалах конференції.

Структура та обсяг дисертації зумовлені специфікою предмета й логікою розкриття теми, а також метою та основними завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків та списку використаних джерел і літератури. Загальний обсяг дисертації складає 187 сторінки, з них 168 сторінок основного тексту. Список використаних джерел і літератури містить 222 найменування і вміщений на 17 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У *вступі* обґрунтовано актуальність досліджуваної проблеми, визначено мету, завдання, об'єкт, предмет та методи дослідження, розкрито наукову новизну дисертації, теоретичну і практичну значимість, наведено дані про апробацію результатів дослідження.

У першому розділі **"Теодицея як об'єкт наукового дослідження"** висвітлено коло основних проблемних питань розвитку християнської теодицеї, яким присвячена наукова та богословська література. Встановлено, що поняття "теодицея" було введено у науковий обіг В. Лейбніцом у 1710 році, коли в світ вийшла його праця "Дослід теодицеї про благість Бога, свободу людини та походження зла".

У підрозділі 1.1. *"Філософсько-релігієзнавчий аналіз вчення про боговиправдання"* проведено класифікацію досліджуваних джерел і наукової літератури.

До першої групи увійшли праці та джерела, присвячені осмисленню теодицеї та її призначення; до другої – праці, в яких аналізується історична еволюція вчення теодицеї; до третьої групи увійшла література, де проведено структурно-функціональний аналіз основних складових теодицеї.

Перша група праць є нечисленною і має лише декілька позицій. Це праця В. Лейбніца "Теодицея", де дається найбільш змістовний аналіз теодицеї та її призначення. Сюди ж можна віднести праці таких авторів, як Г. Тіссен, Б. Вишеславцев, М. Бердяєв, В. Карпунін, Г. Мехед, Д. Сізоненко, У. Марк та ін.

Дослідженню теодицеї Срібного Віку і, зокрема, теодиційних поглядів Ф. Достоевського посприяли праці М. Бердяєва "Світосприйняття Достоевського", М. Лосського "Теодицея Достоевського", а також сучасних дослідників Е. Белянської та І. Євлампієва, які подали не лише аналіз окремих складових теодиційних поглядів Ф. Достоевського, а й своє бачення цієї проблеми.

А. Шопенгауер в "Метафізиці статевого кохання" опонує В. Лейбніцу з приводу його теорії наперед установленної гармонії, висловлюючи своє бачення як боговиправдання, так і способу його вирішення.

Праці, які належать до другої групи, представлені більш широким колом науковців. Дослідження елементів теодицеї у релігіях Стародавнього Сходу проводилось за допомогою міфів народів, які заселяли ці території. Також використано аналітичні праці Дж. Кембела, М. Еліаде, Р. Сумбері та П. Джансона. Міфології Стародавніх Греції та Риму присвячена праця Ф. Кессіді "Від міфу до логосу" та деякі роботи Платона і Діогена.

Для аналізу періоду зародження теодиційного вчення у нагоді стали праці А. Карташева "Вселенські собори", А. Доніні "Раннє християнство" і низка праць Л. Васильєва та Ф. Фарара, в яких детально описано маніхейське вчення. При розгляді ідей неоплатонізму використано праці В. Леги, В. Чернятовського. Особлива увага була приділена дослідженню А. Гарнака "Історія догматів", в якій розглянуті погляди на передвизначення основного опонента Августина Блаженного – Пелагія.

З метою вивчення еволюції поглядів на теодиційні складові у творчості середньовічних філософів і богословів проаналізовано праці сучасних дослідників В. Гертиха, М. Хомякова та ін.

Залежність людської долі від поведінки як характерну рису православної, зокрема російської теологічної традиції, та як особливості християнства Сходу й Заходу розглянуто у праці М. Бердяєва "Порятунок та творчість. Два розуміння християнства".

Порівняльний аналіз філософських поглядів В. Лейбніца і П. Флоренського, дослідження питання зла в творчості С. Франка провели сучасні аналітики творчості філософів Срібного Віку С. Половинкина та І. Крекшин.

Відмінності між православним і католицьким розумінням теодицеї розглянуто у працях С. Булгакова "Православ'я", В. Россмана "Платон як дзеркало російської ідеї", Т. Гаврилюк "Онтолого-антропологічні аспекти свободи волі в християнстві", Є. Фейнберга "Інтуїтивне судження та віра", а також в дослідженнях П. Гайдено, І. Крекшина, О. Марєєвої, О. Назарова, Г. Рормозера, Д. Сизоненко та ін.

Третя група джерел та літератури є найчисельнішою. До неї увійшли твори Іоана Скота Еріугена "Про божественне передвизначення" і "Періфюсеон; П'єра Абеляра "Етика, або Пізнай самого себе", де заперечується передвизначення; св. Бонавентури "Путівник душі до Бога" та "Про повернення наук до теології", в яких вперше ставиться питання про вирішальну роль постаті Ісуса Христа у теодицеї. Системний виклад окремих складових теодицеї подано у праці Фоми Аквінського "Сума теології".

Теодиційні погляди доби Ренесансу висвітлені у працях Данте Аліг'єрі "Бенкет", Дж. Піко делла Мірандоли "Промова про гідність людини", Еразма Роттердамського "Діатріба, або роздуми про свободу волі", А. Доброхотова

"Данте Аліґ'єрі", О. Горфункеля "Філософія доби Відродження". Проблема появи зла та його змісту подана в роботі Я. Беме "Ауґога, або ранішня зоря у сходженні". Зазначені праці подають аналіз таких складових теодицеї як зло, первородний гріх, свобода волі.

Проблеми вибору людини розглядаються у роботах П. Помпанацці "Про безсмертя душі" та "Про причини природних явищ", Т. Гоббса "Левіафан" і "Про свободу та необхідність". Завершений вигляд має теодицея Р. Декарта. І хоча його теодиційні погляди не мають системності, проте вони вирізняються лаконічністю та чіткістю формулювань.

Питанням свободи волі та передвизначення присвячені доробки Б. Спінози "Етика", "Богословсько-політичний трактат", "Короткий трактат про Бога, людину та її щастя"; системна праця В. Лейбніца "Дослід теодицеї про благість Бога, свободу людини та походження зла"; роботи Ф.-М. Аруе "З філософського словника" та "Метафізичний трактат"; Е. Фрома "Втеча від свободи", деякі роботи В. Якобса.

Етичний контекст теодицеї проаналізовано за допомогою праць Ю. Петрова "Метафізика та етика Спінози", М. Сміріної "Еразм Роттердамський та реформаційний рух в Німеччині: нариси з історії гуманістичної та реформаційної думки", М. Хайдеггера "Слова Ніцше "Бог мертвий" та Л. Шестова "Добро у вченні гр. Толстого і Ф. Ніцше", низки досліджень В. Карпуніна і В. Соколова.

Ідею всеєдності як складової теодиційного вчення розглянуто в працях В. Соловйова "Три розмови", "Виправдання добра", "Філософське начало цільного знання" та "Читання про боголюдуство"; П. Флоренського "Християнство та культура" і "Стовп та ствердження істини", доробках О. Шахматової.

Питання емоційної сфери теодицеї проаналізовано в контексті розвідок М. Вебера "Образ суспільства" та М. Уінна "Емоційний досвід та проблема зла".

Для дослідження теодицеї залучено праці й сучасних українських дослідників: І. Богачевської, А. Герасимчука, С. Добрянського, В. Докаша, С. Здіорука, А. Колодного, Б. Лобовика, В. Лубського, Т. Полянського, П. Сауха, М. Стадника, Д. Степовика, Л. Филипович, Л. Шугаєвої, П. Яроцького та ін.

В підрозділі 1.2. *"Методологічні засади вивчення теодицеї"* проаналізовано змістовні значення основних понять і термінів, які використовуються для характеристики християнського теодиційного вчення (теодицея, агатоодицея, демодицея, дуалістичні вчення, добро, зло, свобода волі, передвизначення, зороастризм, маніхейство, пелагіанство, гріхопадіння), а також розглянуто основні принципи та методи, котрі використанні в дисертаційній роботі: об'єктивності, історизму, толерантності, єдності логічного та історичного, системності, причинності, сходження від абстрактного до конкретного, світоглядно-конфесійної неупередженості.

Висвітлення теми дослідження здійснено на основі комплексного філософського-релігійнознавчого аналізу, який дозволив сформулювати цілісне

уявлення про християнське теодиційне вчення, про його особливості в православ'ї та католицизмі. Застосування структурно-функціонального методу сприяло виявленню смислових зв'язків між використаними в дисертації поняттями, дослідженню складових християнської теодицеї та її гуманістичної спрямованості. За допомогою історичного методу простежено генезу теодицеї від зародження до сучасних богословських модифікацій у православ'ї та католицизмі, виокремлено основні етапи становлення християнського теодиційного вчення. Обґрунтовано положення про те, що причиною появи теодиційного вчення були дуалістичні вірування.

На основі компаративного аналізу здійснено порівняння теодиційних поглядів православ'я і католицизму, виявлено спільні й відмінні риси, що у своїй взаємодоповнюваності становлять якісну специфіку їх віровчення, а також зумовлюють особливості релігійної діяльності їх adeptів. За допомогою герменевтичного методу проаналізовано богословські тексти, а також критичні тексти науковців. Логічний та аналітико-синтетичний методи дозволили на основі вивчення як теологічної думки, так і філософсько-релігієзнавчої літератури сформулювати ментальні відмінності народів східного і західного світів, зокрема, сприйняття ними добра і зла.

Зазначені компоненти методологічного комплексу використані в дослідженні не відособлено один від одного, а в загальному контексті філософського-академічного релігієзнавства. Залучення широкого масиву теоретико-методологічних праць дозволило визначити основні напрями дисертаційного дослідження та уникнути домінування авторського суб'єктивізму при розгляді християнської теодицеї.

У другому розділі дисертації **"Витоки та основні етапи становлення теодицеї"** доведено, що проблема добра та зла хвилювала людство з самого початку його виникнення. Показано, яким чином пояснювалось зло та добро в рефлексіях стародавнього Сходу, стародавніх Греції і Риму. На підставі відмінностей у трактуванні добра та зла в релігіях стародавнього Сходу і Заходу розкрито зв'язок у поясненні зла між стародавнім світом, античністю та періодом християнського середньовіччя.

У підрозділі 2.1. *"Історичні передумови становлення вчення про боговиправдання"* основну увагу акцентовано на тому, що у релігіях давньосхідних держав зло уособлювалось в образі якогось конкретного бога, в той час як античний світ не мав таких богів. Встановлено, що в народів стародавнього Сходу навіть не виникало питання про причини існування зла, для них релігія давала вичерпну відповідь на це питання. Обґрунтовано, що на противагу Сходу, античність через відсутність у віруваннях такого уособлення та персоніфікації вимушена була пояснювати наявність зла, виходячи з інших причин, а саме через емоційно-вольові характеристики античних богів.

Доведено, що боги стародавньої Греції та Риму відрізнялись від людей лише субстанційними ознаками, а їх психологічні та емоційно-вольові

характеристики були такими ж. Їм були притаманні такі характеристики та стани, як заздрість, гнів, жаль, прагнення "тілесних" насолод і т.ін. Стверджується, що саме ці ментальні особливості у поясненні зла знайшли свій прояв у теодиційних поглядах Августина та Пелагія, що безпосередньо вплинуло на розвиток теодиційного вчення в подальшому.

Констатовано, що саме пошук відповіді на питання, чому людина вимушена страждати в цьому світі, відіграє не останню роль у розвитку філософії Заходу. Ця переконаність підтверджується тим, що філософія здійснювала активний пошук відповіді на питання: "Що для людини є зло, а що – добро?". Такий стан речей зумовив звернення до людини і безпосередньо до її сприйняття оточуючого світу. "Зло", таким чином, ставало суб'єктивною категорією, яка безпосередньо залежала від сприйняття світу.

У підрозділі 2.2. *"Структурне відображення компенсаторної ролі божества в культурі народів Стародавнього Сходу, Греції та Риму"* захищається думка, що зло філософи пояснювали через особливості людського сприйняття світу. Зазначається, що спільним для філософської думки цього періоду було твердження про те, що наблизити людину до добра здатне лише знання.

Зазначено, що на Сході єдиною релігією, яка сповідувала цінність знання для людини була релігія зороастризму. Щоправда, в межах цієї релігії цінність знання пов'язувалась із есхатологічними наслідками та майбутнім людини після смерті, яке вирішувалось потойбічним судом праведників. У межах же західної філософії знання і мудрість визнавались такими, що давали людині можливість, "правильно" сприймаючи світ, уже в цьому житті уникати зла і бути щасливою. Підкреслено, що у дохристиянську епоху пояснення причин існування зла не мало системного характеру. Такий стан справ зумовлений як наявністю політеїстичних релігій, так і різних філософських підходів.

У підрозділі 2.3. *"Концептуалізація вчення теодицеї в епоху Середньовіччя"* стверджується, що епохи періоду патристики та схоластики було представлено двома хвилями дуалістичних вчень. Дуалізм періоду патристики зумовив початок формування та оформлення теодицеї. У період схоластики теодицея набула свого подальшого розвитку. Є певні відмінності між теодицеєю цих двох періодів. Перша полягає в тому, що за часів патристики у богословів проглядається яскраво виражене антидуалістичне забарвлення. У добу ж схоластики це забарвлення втрачається. З повною силою дуалізм відновився в XII – XIII ст. Дуалістичні вчення Середньовіччя повністю подібні до тих, які мали місце за часів патристики.

Встановлено, що причинами дуалістичних вчень в XII – XIII ст. постали низка факторів. По-перше, це були хрестові походи, які призвели до ознайомлення європейців із культурою Сходу, в тому числі і з дуалістичними поглядами. По-друге, в цей час розпочинається активне звернення самих християнських богословів до проблеми зла. Це звернення не обмежувалось винятково теоретичними міркуваннями на рівні філософських категорій. Воно

мало, у першу чергу, "прикладний" характер, наданню "злу" специфічного характеру. Надання злу матеріальних ознак відбувалось не лише на рівні забобонів, а й на теоретичному рівні. У ряді праць активно йшла мова про існування відьом, можливості безпосереднього спілкування із дияволом та його безпосереднього втручання у різні сфери людського життя.

Констатовано, що дуалізм періоду схоластики не набув такого великого поширення, оскільки християнська церква була більш підготовленою до захисту своїх теоретичних засад. До того ж вона мала в своїх руках такий інструмент як інквізицію.

Відмінність між патристикою та схоластикою полягає у ставленні до передвизначення. Якщо в першому випадку передвизначення розумілось як безумовна обраність, то в період схоластики, навіть у межах номіналізму, ставилось питання про те, що будь-яка людина здатна досягнути спасіння. У решті положень спостерігається майже повна подібність.

Висновується, що якщо в період панування політеїзму існувала віра у те, що зло може творити будь-хто із божественного пантеону, то в християнстві зло стало прерогативою винятково диявола. Якщо в стародавньому світі у межах політеїстичних релігій ідеї теодицеї мали абстрактний, несистематизований характер, то в рамках християнського монотеїзму теодицея отримала теоретичне обґрунтування. Узагальнені теодиційні принципи можна викласти так: світ є добрим та досконалим; причиною гріха є свобода людини; Бог надає кожному можливість порятунку.

У процесі розгляду питання "міри" свободи волі людини сформувались два напрямки. Послідовники Пелагія дотримувались думки про те, що людина володіє ніким не обмеженою волею; послідовники Августина Блаженного підтримували думку про передвизначеність людської долі і тому повністю відкидали думку про існування свободної волі. Схильність до твердження про існування свободної волі чи до ідеї передвизначення залежала від того був цей богослов прихильником номіналізму чи реалізму.

У третьому розділі **"Еволюція теодицеї від доби Відродження до сучасності"** з'ясовано, що теодиційні погляди дослідників епохи Відродження та Просвітництва формувались на основі поглядів попередніх дослідників і з певною мірою власної інтерпретації.

У підрозділі 3.1. *"Вплив філософсько-богословських поглядів на теодицею в епоху Відродження та Просвітництва"* на підставі компаративного аналізу наукових і богословських джерел з'ясовано, що філософи та богослови попередньої доби, мислителі епохи Відродження вважали, що саме людина є осередком боротьби добра та зла.

В епоху Відродження йшлося про те, що людина не здатна досягнути причини, через які Бог допускає існування зла, не здатна досягнути Його силу. Щоправда, у філософському середовищі існувала думка, що вину за існування зла слід покладати на Бога.

Встановлено, що думку про нездатність людського розуму зрозуміти та досягнути Божественну сутність і Божий задум повторювали і представники філософії Просвітництва. Підтвердженням цьому є висловлене В. Лейбніцом судження про те, що зло є необхідною умовою досконалості світу. Разом з тим філософ, балансуючи між свободою та детермінізмом, примирив погляди Августина і Пелагія.

Ф.-М. Аруе в межах своєї теодицеї, захищаючи Бога, заперечив всі Його атрибути, якими може володіти і людина, як такі, що обмежують необмежене. Саме через цю спробу обмеження, на думку Вольтера, і виникають теодиційні непорозуміння. Він також вважає, що варто лише відмовитись від наміру зрозуміти Бога, як зникне і проблема теодицеї. Стосовно одного з ключових питань теодицеї – питання свободи, Вольтер говорив, що рівень свободи безпосередньо залежить від рівня обізнаності.

Аналіз літератури, присвяченої християнській теодицеї, дозволив встановити, що філософи та богослови епохи Відродження та Просвітництва надали теодицеї нових граней та забарвлення.

У підрозділі 3.2. *"Трансформація поглядів на проблему боговиправдання в XIX–XX століттях"* проаналізовано рефлексії А. Шопенгауера щодо питань свободи вибору людини у контексті критики В. Лейбніца на теодицею.

Зазначено, що кардинально новим для періоду Нового часу було цілковите ототожнення В. Ф. Й. Шелінгом добра зі злом та його припущення, що зло існує в добрі потенційно. Встановлено, що Ф. Ніцше здійснив спробу знайти в теодицеї ті моральні принципи, які б виправдовували Бога та толеризували міжлюдські відносини. Оскільки своєї "найвищої" точки розвитку теодицея досягнула у творчості російських філософів Срібного віку особлива увага звернена на праці В. Лосського, В. Флоровського, Л. Шестова та ін. З'ясовано, що у творчості російських філософів теодицея була представлена у формі не лише виправдання Бога, а й у формі демодицеї та агатодицеї.

На основі проведеного аналізу зроблено висновок, що між теодицеєю патристики і теодицеєю середньовіччя існують певні відмінності. Причини цих відмінностей полягають в секуляризаційних процесах, що відбувалися в межах культури Нового та Новітнього часів. Секуляризація полягала в яскраво помітній відокремленості філософії від теології та використанні філософії для критики християнства з одного боку, та його захисту – з другого.

У четвертому розділі **"Особливості ідейного осмислення вчення теодицеї у православ'ї та католицизмі"** проведено порівняльний аналіз теодицеї в межах католицизму і православ'я.

У підрозділі 4.1. *"Відмінності православ'я та католицизму в інтерпретації ідей боговиправдання"* виокремлено основні особливості теодиційного вчення кінця XIX – початку XX ст. у російській релігійній філософії, а саме: колективізм, емоційність, особливе сприйняття віри та антропоцентризм.

У процесі дослідження теодицеї не лише встановлено таку її відмінність

як емоційність, а й з'ясовано причини та особливості її функціонування в межах історичного розвитку православ'я і католицизму. Аналіз емоційності як особливості теодицеї дозволив встановити, що причиною цього явища стала та роль, яку приділяли філософи тим стражданням, котрі пережив Ісус Христос.

При розгляді проблеми в контексті антропоцентризму, підкреслено велику роль, яка відводилась російськими філософами при дослідженні теодицеї людині, її порятунку, емоційному стану. Це дало можливість максимально повно висвітлити їх вплив на еволюційний розвиток теодиційного вчення, його подальший розвиток у формі демодицеї та агатодицеї, як чергових етапів теодиційної думки.

У підрозділі 4.2. *"Взаємодоповнюваність основних концептів православ'я та католицизму в обґрунтуванні теодицеї"* до подібних рис католицької та православної теодицеї було віднесено питання гріхопадіння та проблема зла; свободи й відповідальності людини; обґрунтування того, що Бог є втіленням абсолютного добра та могутності; твердження про те, що причиною входження зла в світ є діяльність самої людини; жертвна роль Ісуса Христа.

Доведено, що поява зла в світі пов'язувалась із непослухом Адама. Злу приписувалась несубстанційна природа, одночасно воно сприймалося як реальне духовне явище та трактувалося як відсутність, нестача добра. Вказано, що, звертаючись до ролі Христа, богослови стверджували, що Він виступав як останній аргумент теодицеї, як спокутник людських гріхів.

Зазначено, що хоча питання теодицеї загалом є схожими, в тлумаченні низки її положень мають місце й певні відмінності. Однозначним у вченні про теодицею є визнання всесильності Бога, що не потребує виправдання жодної Його дії; виправдання потребує лише людина. Теодицея, підносячи людину над гріхом, визнає її основним об'єктом Божої діяльності. Людиноцентризм цим самим стверджує гуманістичну сутність теодицеї.

У **висновках** зроблено підсумки проведеного дослідження та узагальнено отримані результати, визначено основні етапи становлення теодиційної проблематики в християнському світі. Зазначено, що пояснення причин виникнення зла в світі різняться в релігіях стародавнього Сходу та Заходу.

У релігіях давньосхідних держав зло було уособлено в образі якогось конкретного бога, в той самий час як античний світ не мав таких богів. На противагу Сходу античність через відсутність у віруваннях богів вимушена була пояснювати наявність зла, виходячи з інших причин, що призвело до розколу серед богословів на прихильників передвизначення та послідовників пелагіанського вчення. Пошук відповіді на питання, чому людина вимушена страждати в цьому світі, відіграв не останню роль у розвитку філософії Заходу.

Незважаючи на відсутність системності, давньосхідна релігія та релігія античності справили значний вплив як на формування християнства загалом, так і безпосередньо на формування теодиційних поглядів цієї релігії.

Епохи патристики та схоластики були представлені двома хвилями

дуалістичних вчень. Дуалізм періоду патристики зумовив початок формування та оформлення теодицеї, яка в період схоластики набула свого подальшого розвитку. Відмінність між теодицеєю двох періодів полягає в тому, що за часів патристики у богословів було яскраво виражене антидуалістичне забарвлення.

Дуалізм періоду схоластики не набув великого поширення. Це пов'язано з тим, що християнська церква була добре підготовленою і мала в своїх руках такий інструмент як інквізиція.

Відмінність між патристикою та схоластикою полягає також у ставленні до передвизначення. Якщо в першому випадку передвизначення розумілось як безумовна обраність, що ледь не межує із безпідставністю, то в схоластиці, навіть в межах номіналізму, вважалось, що будь-яка людина здатна досягнути спасіння.

Теодицея Нового та Новітнього часів має певні особливості в порівнянні із теодицеєю патристики та середньовіччя. Причини цих відмінностей полягають у секуляризаційних процесах, які відбувалися в межах культури зазначених епох.

Особливим періодом в розвитку християнської теодицеї була діяльність філософів Срібного віку. Цей період стосується діяльності, у першу чергу російських філософів, як безпосередньо в Росії, так і в еміграції протягом кінця XIX – першої чверті XX ст. Розробка проблеми теодицеї представниками цього періоду засновується, крім традиційних складових (свобода, добро, зло), також і на таких як любов, антропоцентризм та колективізм.

Хоча питання теодицеї є схожими, проте в різних філософських та релігійних течіях існують певні відмінності. Однозначним у вченні про теодицею є те, що всесильність Бога не потребує виправдання жодної його дії; виправдання потребує людина. Компенсаторна функція релігії передбачає потребу людини перекласти відповідальність за свої дії на когось могутнішого. Через те теодицея постає вченням, яке захищає людину від звинувачень у причинності зла. Теодицея, підносячи людину над гріхом, визнає її основним об'єктом Божої діяльності. Людиноцентризм цим самим стверджує гуманістичну сутність теодицеї.

Протягом тривалої історії становлення та розвитку теодицея набувала різного забарвлення у межах тієї чи іншої філософсько-релігійної школи. Різноманітність торкалась виключно трактування людської волі: чи вона є незалежною від Бога і людина розпоряджається нею самостійно, чи є вона повністю залежною від волі Бога.

Згідно теодицеї, факт наявності в людини свободи робить її повністю відповідальною за власні вчинки і за існування зла. Зважаючи на це, ряд богословів звільняють Бога від відповідальності за існуюче в світі зло.

Основним узагальнюючим принципом теодицеї є те, що Христос прийшов на Землю, щоб дарувати людям можливість відвернутись від зла, укріпивши в вірі, та долучитись до абсолютного добра – Бога. Вважається, що

зло не є субстанцією і може характеризуватись лише негативним чином: як нестача добра, як неповнота, як недолік. Субстанцією та відповідно позитивними характеристиками наділяється винятково буття, яке і визначається як добро. Ототожнення добра із буттям пов'язане, в першу чергу, із ототожненням буття, Бога та добра.

Суперечки та певні неузгодженості між прихильниками тієї чи іншої філософської теорії щодо теодицеї виникали навколо вчення про свободу людської волі. Це пов'язано з тим, що зазначена проблема є основним питанням теодицеї – способу входження зла у світ.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті в наукових фахових виданнях:

1. Щербацький Д. Релігійно-філософське вчення Лейбніца про Бога як абсолютне добро / Д. В. Щербацький // Науковий вісник Чернівецького університету : Збірник наукових праць. – Випуск 346 – 347. Філософія. – Чернівці : Рута, 2007. – С. 167 – 170.

2. Щербацький Д. Проблеми теодицеї в контексті легітимізуючої функції релігії / Д. В. Щербацький // Науковий вісник Чернівецького університету : Збірник наукових праць. – Випуск 389 – 390. Філософія. – Чернівці : Рута, 2008. – С. 146 – 148.

3. Щербацький Д. Специфіка теодицеї патристичного періоду / Д. В. Щербацький // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія : Зб. наукових праць. – К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2008. – № 17 (30). – С. 74 – 78.

4. Щербацький Д. Антроподицея в системі релігійної філософії В. Соловйова / Д. В. Щербацький // Науковий вісник Чернівецького університету : Збірник наукових праць. – Випуск 414 – 415. Філософія. – Чернівці : Рута, 2008. – С. 184 – 186.

5. Щербацький Д. Християнське підґрунтя у поглядах на соціалізацію в філософії В. Соловйова / Д. В. Щербацький // Релігія та Соціум. Часопис. – Чернівці : Чернівецький національний університет, 2010. – № 1 (3). – С. 202 – 207.

6. Щербацький Д. Моральні імперативи російської теодицеї кінця XIX – початку XX століття та сучасність / Д. В. Щербацький // Релігія та Соціум. Часопис. – Чернівці : Чернівецький національний університет, 2010. – № 2 (4). – С. 140 – 143.

7. Щербацький Д. Взаємодоповнюваність ідей православ'я та католицизму в поясненні теодицеї / Д. В. Щербацький // Релігія та Соціум. Часопис. – Чернівці : Чернівецький національний університет, 2011. – № 1 (5). – С. 205 – 212.

8. Щербацький Д. Відмінність православного і католицького обґрунтування Боговиправдання: філософський контекст / Д. В. Щербацький // Українське релігієзнавство. – К., 2012. – № 62 – 63. – С. 116 – 124.

Публікації в інших виданнях:

9. Щербацький Д. Гуманістична сутність вчення теодицеї / Д. В. Щербацький // Філософія гуманітарного знання: соціокультурні виміри. Матеріали Міжнародної наукової конференції 26 – 27 жовтня 2007 р. – Чернівці: Рута, 2007. – С. 144 – 148.

АНОТАЦІЯ

Щербацький Д. В. Християнська теодицея: ідейний генезис і віроповчально-богословські модифікації у православ'ї та католицизмі. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.11. – релігієзнавство. – Житомирський державний університет імені Івана Франка Міністерства освіти і науки України. – Житомир, 2013.

Дисертацію присвячено комплексному філософсько-релігієзнавчому дослідженню ідейної генези і віроповчальної модифікації християнської теодицеї у православ'ї й католицизмі. З'ясовано, що теодиційне вчення, яке займає важливе місце в християнській доктрині, виникає завдяки існуванню дуалістичних течій, від яких і повинно було захищатись християнство.

Встановлено, що теодиційне вчення містить низку складових, основними з яких є: вчення про абсолютну всемогутність та всеблагість Бога; гріхопадіння; передвизначення і свободу людини; викупну жертву Ісуса Христа; в своїй сукупності вони й становлять цілісність вчення теодицеї. Введений у філософсько-богословський дискурс на початку XVIII ст. термін "теодицея" почав використовуватися богословами й філософами для захисту Бога від зазіхань на Його всемогутність з використанням складових теодиційного вчення.

Розглянуто передумови, причини виникнення та розкрито основні фактори концептуалізації християнського теодиційного вчення в епоху Середньовіччя, а також окреслено п'ять основних етапів його становлення й розвитку. Доведено, що еволюція теодиційного вчення особливо помітна при врахуванні поступового заміщення ідеї передвизначення поглядами на існування свободної волі, що активно підтримується сьогодні як православними, так і католиками. Визначено спільні риси та відмінності між католицизмом й православ'ям, а також тих положень з інших релігійних систем, які доповнюють християнську теодицею.

Ключові слова: теодицея, агатодіцея, демодіцея, дуалістичні вчення, добро, зло, свобода волі, передвизначення, зороастризм, маніхейство, пелагіанство, гріхопадіння.

АННОТАЦИЯ

Щербацкий Д. В. Христианская теодицея: идейный генезис вероучительно-богословские модификации в православии и католицизме. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата философских наук по специальности 09.00.11. – религиоведение. – Житомирский государственный университет имени Ивана Франко Министерства образования и науки Украины. – Житомир, 2013.

Диссертация посвящена комплексному философско-религиоведческому исследованию идейного генезиса и вероучительно-богословских модификаций христианской теодицеи в православии и католицизме. Констатируется факт, что теодицейное учение, занимающее важное место в христианстве, возникло благодаря дуалистическим течениям, от которых оно и должно было защищаться.

Установлено, что учение теодицеи имеет несколько составляющих, основными с которых являются: учение об абсолютном всемогуществе и всеблагости Бога; о грехопадении; о предопределении и свободе человека; об искупительной жертве Иисуса Христа. В совокупности эти составляющие и создают целостность христианской теодицеи. Введенный в начале XVII века в философско-религиоведческий дискурс термин "теодицея" использовался богословами и философами для защиты Бога от посягательств на Его всемогущество с использованием составляющих христианской теодицеи.

Акцентируется внимание на том, что идейная борьба между взглядами Августина и Пелагия связана с ментальными особенностями мировоззрения. Оба богослова рассматривали теодицею с разных позиций: религиозного сознания западной и восточной культур.

Важным результатом исследования стало раскрытие эволюции учения теодицеи. Эта эволюция особенно заметна при обращении внимания на постепенную замену идеи предопределения взглядами на существование свободной воли, что активно поддерживается сейчас как православными, так и католиками. Еще одним аргументом в пользу эволюционного развития теодицеи есть творчество русских философов Серебряного века, которые вели речь не просто о теодицее как о защите Бога, а о демодицее и агатодицее – как о защите человека и защите общества. Рассмотрение эволюции теодицеи дало возможность выделить пять исторических этапов ее развития, на протяжении которых не менялась задача защиты Бога, как и не менялись ее составляющие, изменялась только аргументация и отношение к идее предопределения и свободной воли.

Обоснованы общие черты и отличия между католицизмом и православием, а также тех положений из других религиозных систем, которые дополнили христианскую теодицею.

Ключевые слова: теодицея, агатодицея, демодицея, дуалистические учения, добро, зло, свобода воли, предопределение, зороастризм, манихейство, пелагианство, грехопадение.

SUMMARY

Scherbatsky D. V. Christian theodicy : conceptual genesis and religious modifications in orthodoxy and Catholicism. – Manuscript.

Thesis for the Candidate Degree of Philosophy in specialty 09.00.11 – Religious Studies. – Zhytomyr State Ivan Franko University Ministry of Education and Science of Ukraine. – Zhytomyr, 2013.

The thesis is devoted to the complex philosophical and religious research of the conceptual genesis and religious modifications of the Christian theodicy in orthodoxy and Catholicism. It was found out that the Theodicy which takes an important place in Christian doctrine appears due to existence of dualistic tendencies that Christianity had to resist.

It was stated that the theodicy consists of the compound parts the main of which are the study about the Absolute Omnipotence and Goodness of God; fall from grace; the prediction and personal freedom; atoning sacrifice of Jesus Christ. Together they make the entirety of the theodicy.

The concept "theodicy" that appeared in philosophical and theological discourse at the beginning of the XVIII century was used by theologians and philosophers as the means to protect God from usurp of His Omnipotence.

The background, reasons of the theodicy appearance are viewed as well as the main factors of the conceptualization of the theodicy in the Middle Ages; five periods of its evolution are outlined. It is proved that the evolution of the theodicy is brightly noticed within gradual replacement of the idea of prediction by one of a free will of a person. The last one is actively supported nowadays by orthodox believers and Catholics.

The differences and common features between Catholicism and Orthodoxy are defined as well as the other religious systems' positions which supplement the Christian theodicy.

Keywords: theodicy, ahatodicy, demodicy, dualistic doctrine, good, evil, free will, prediction, Zoroastrianism, Manichaeism, Pelagianism, fall from grace.

